

HISTORY AND THEORY OF CULTURE

Ірина Ян, к. мист.

*Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв,
Україна*

ВПЛИВ СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИХ ЧИННИКІВ НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО МУЗИЧНО- ДРАМАТИЧНОГО ТЕАТРУ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Iryna Yan, PhD of Arts

*National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts, Kyiv,
Ukraine*

INFLUENCE OF SOCIAL-HISTORICAL FACTORS ON THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN MUSIC AND DRAMA THEATRE OF THE LAST THIRD OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The article analyzes socio-historical factors that influenced the specificity of the development of the Ukrainian music and drama theatre of the last third of the 19th - early 20th century. The author explores the activities of Ukrainian musical and dramatic groups as an integral part of the national-cultural revival of Ukraine. It is noted, that the Ukrainian outstanding theatrical figures directed their activities on the withdrawal of Ukrainian theater culture from colonial status to the European way of development, strengthening national style in their own creative work, the popularization of Ukrainian art heritage among the general public. National specifics was the solid foundation for artistic and aesthetic system of Ukrainian music and drama theatre. On its basis gradually formed a national repertoire, diverse themes, genre forms, artistic form of the play, and principles of performance, stage design and directing, character of scenery, costumes, and choreographic design concepts. It was concluded, that despite state censorship and harassment, activity of outstanding theatrical figures was an important factor in national and cultural revival, in the formation of national identity of the Ukrainian nation and became the general Ukrainian spiritual and cultural phenomenon that consolidated the Ukrainian elite on the basis of national goals and objectives.

Key words: Ukrainian theater culture, socio-historical factors, national cultural revival, national identity, Ukrainian music and drama theatre, repertoire.

На сучасному етапі розвитку української державності український музично-драматичний театр виступає важливим чинником національної самоідентифікації української нації, а дослідження впливу на нього державотворчих чинників, висвітлення боротьби українства за свободу та незалежність, відродження та збереження духовних цінностей стає одним із пріоритетних напрямків національного наукового простору.

Аналіз історичних матеріалів свідчить, що в останній третині ХІХ ст. державні установи Російської імперії особливо прискіпливо контролювали діяльність українського національно-визвольного руху, який у цей час оформився як українофільський, мистецьке народництво та перемістився із культурницької у суспільно-політичну площину. Зазначимо, що в аналізованій період українці вирізнялися від інших народів Європи тим, що мешкали у різних державах, різних соціально-економічних, політичних і соціокультурних реаліях. Діячі українського національно-визвольного руху ставили перед собою завдання консолідувати українську спільноту

в інтегровану національну цілісність з єдиною українською літературною мовою та національною культурою¹.

Державна влада Російської імперії на законодавчому рівні намагалась перешкодити поширенню українського національно-визвольного руху, попередити вияв національної ідеології в бік конституційного федералізму, національно-територіальної автономії, усвідомлення української суверенності а також прагнула не допустити активної політичної боротьби за національне та соціальне визволення у всеросійському масштабі. Найголовнішим проявом антиукраїнської реакції влади стало видання Олександром II Ємського указу 18 травня 1876 року. Цей документ поставив українську культуру за межі легального існування в Російській імперії та надзвичайно сильно загальмував розвиток українського національно-визвольного руху².

В аналізований період з поширенням українського національно-визвольного руху у Російській імперії було остаточно сформовано бюрократично-репресивний апарат, який стояв на службі тотальної русифікації та був покликаний проводити імперську політику уніфікації політичної свідомості українства та асиміляцію української нації як такої.

Зокрема, на центральні та місцеві органи Міністерства юстиції й Міністерства внутрішніх справ були покладені завдання: ретельного збору та аналізу інформації про настрої у суспільстві, ставлення до чинної влади, про наміри антиурядових організацій, встановлення нагляду за схильними до українофільства особами з інтелектуального середовища і т. ін.³

Владні повноваження генерал-губернаторів та губернаторів були зафіксовані в інструкціях, численних циркулярах Міністерства внутрішніх справ та законодавчо забезпечували тотальний контроль за діяльністю всіх підвідомчих їм установ та посадових осіб. З метою охорони існуючого режиму, попередження і припинення порушень законодавства генерал-губернатор був наділений правом адміністративної висилки, арешту будь-якої особи, припинення або заборони виходу періодичних видань. Через нього находили у губернію усі приписи центральної влади, жодне розпорядження чи новий культурно-мистецький захід у краї приймалися тільки з його офіційного дозволу. Генерал-губернатору надавалася можливість доповнювати, змінювати чи відмінити розпорядження, підпорядкованого йому губернатора⁴.

Зокрема, губернатор мав контролювати вчасне оприлюднення законів та розпоряджень уряду, сприяти швидкому вирішенню справ громадян у місцевих установах. Окрім, адміністративних повноважень губернатори були наділені правом видання «обов'язкових постанов», які безперечно мали виконувати губернські органи, установи а також посадові особи.

В обов'язки губернатора входило подання звітів, щотижневих записок, окремих подань до Міністерства внутрішніх справ, які ставали додатковим механізмом державного управління спрямованого на вирішення поточних питань⁵.

З метою охорони існуючого імперського режиму діяла мережа місцевих жандармських закладів. Посилення жандармського апарату було здійснено в рамках нового «Положення про корпус жандармів» від 19 вересня 1867 р., відповідно до якого, мережа жандармських органів суттєво розширилася. До апарату жандармського правління увійшли: відділи територіального характеру (по повітах або їх групах) та канцелярія правління, що поділялась на кілька частин (загального керівництва, розшукову, слідчу, політичної благонадійності, грошову). Під керівництвом жандармських управлінь знаходилися жандармські частини⁶.

¹ Скељчик, С.О. (1994). *Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст.* Мельбурн: Університет ім.Монаша. Відділ славістики, 45.

² Грицак, Я.Й. (2000). *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.* Київ: Генеза, 70.

³ Лиса, О.І. (2010). *Політичні настрої інтелігенції Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.*: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Переяслав-Хмельницький, 137.

⁴ Посохов, С.І., Ярмиш, О.Н. (1998). Генерал-губернаторство. Юридична енциклопедія. Т.1. Київ: Укр. енциклопедія, 563-564.

⁵ Грицак, В.М. (1999). *Губернатор в державному механізмі Російської імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії)*: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права». Одеса, 12.

⁶ Реснт, О.П. (2003). *Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 142.

Нормативно-правові акти останньої третини ХІХ ст. забезпечували здійснення імперської політики уніфікації, розкривали компетенцію органів губернського жандармсько-поліцейського управління. Так, положенням від 1 березня 1882 р. був встановлений таємний нагляд за особами «сумнівної політичної благонадійності». До всіх жандармських управлінь та відділень надійшла спеціальна форма, у якій містилися відомості про соціальну приналежність, сімейний стан, місце постійного проживання, майнове становище, обставини життя, реєстраційний номер Департаменту поліції, про встановлення нагляду за особою, якою встановлювалося стеження. Результати таємного нагляду, у разі отримання поліцією компрометуючих матеріалів, могли бути використані як маніпуляційний засіб морально-психологічного тиску та контролю політичних поглядів українофільської інтелігенції¹.

Українська культура як потужна національна система зазнала значні переслідування з боку імперської влади, державних владних структур, що організували спеціально для неї відповідну законодавчу базу, метою впровадження якої було: інтеграція українства в імперське суспільство, в наслідок чого уніфікація історичної пам'яті, національної ідентичності та перспективи української нації².

Система державних законодавчих, виконавчих, судових органів, впроваджуючи імперський русифікаторський режим намагалася перешкодити розвитку наймасовішого, найбільш соціально заангажованого виду національної культури – українського театру.

Націєтворчу, етноконсолідуючу роль українського театрального мистецтва підкреслювала у своїх спогадах сучасниця тих подій К. Антонович: «Внаслідок неймовірних урядових і цензурних утисків і заборон, що тяжіли над українським словом, театр являв собою на той час єдиний можливий спосіб виявлення національної ідеї»³. Вплив театрального мистецтва на підсвідомість широкого громадського загалу усвідомлював і імперський уряд. Сумнозвізний указ 1876 року не обмежувався лише заборонаю українського друкованого слова, він мав спеціальний пункт про театр, в якому заборонялися українські вистави.

Аналіз тогочасних історичних документів засвідчує, що цей указ викликав значний громадський резонанс. На надмірності проголошених у ньому вимог у 1881 році у доповідних записках до Міністерства внутрішніх справ наголошували Київський, Волинський і Подільський генерал-губернатор М. Чертков та тимчасовий Харківський генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков. Вони акцентували на необхідності пом'якшення указу, обґрунтовуючи це тим, що утиски місцевого авторства і преси збільшили зацікавленість громадськості до іноземних видань, затвердені положення стали предметом дискусій, нарікань в самих губерніях та відзначали, що «створене цими правилами положення для малоросійського наріччя в імперії сильно вплинуло на послаблення дружнього співчуття до Росії серед малоруського населення в Галіції, що в свою чергу може призвести до певних ускладнень у зовнішній та внутрішній політиці»⁴.

Всі ці аргументи вплинули на те, що імперський уряд вирішив пом'якшити умови запровадження деяких положень Ємського указу. Зокрема, 8 жовтня 1881 року було видано роз'яснення до закону 1876 р. та циркулярно розіслано всім генерал-губернаторам. Згідно архівних матеріалів, третій пункт цього документу визначав долю українського сценічного мистецтва: «Малоросійські драматичні п'єси, сцени та куплети на малоросійським наріччі, які були дозволені Головним управлінням у справах друку, можуть виконуватись на сцені з дозволу генерал-губернатора й губернатора. Дозвіл на друк текстів на малоросійським наріччі до музичних сцен затверджується Головним управлінням у справах друку. Організація виключно малоросійського театру і виконання п'єс виключно на малоросійським наріччі заборонялися»⁵.

Отже, театральним митцям дістати дозвіл на постановку українських вистав було вкрай важко, оскільки треба було отримати вердикт всього імперського бюрократично-цензурного

¹ Лиса, О.І. (2010). *Політичні настрої інтелігенції Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.*: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Переяслав-Хмельницький, 138.

² Черничко, І.В. (1998). *Культура і держава: тенденції, проблеми та перспективи розвитку взаємовідносин владних і театральних-мистецьких структур в Україні*. Київ: РВПС України НАН України, 34.

³ Антонович, Д.В. (1925). *Триста років українського театру (1619-1919)*. Прага, 62.

⁴ Жданова, І.А. (1995). *Художня інтелігенція Наддніпрянської України в останній чверті ХІХ – на поч. ХХ ст.*: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 77.

⁵ Державний архів Одеської області, ф.2, оп.1. спр. 1504, арк. 37.

апарату. Зокрема, формально дозвіл надавала місцева влада, яка в свою чергу керувалася регламентуючими державними директивами, циркулярами, тісно співпрацювала з Головним управлінням у справах друку, цензурним комітетом та департаментом поліції¹.

Головне управління у справах друку та цензурний комітет відповідно до законодавчих документів та наданих їм повноважень ретельно перевіряли театральний репертуар, і ті сценічні твори, які не відповідали ідеологічному контексту держави вилучалися із обігу а в найкращому випадку поверталися до автора на переробку².

Для посилення дії державного контролю над українським театральним мистецтвом 22 лютого 1884 року міністром О. Толстим був виданий спеціальний наказ, в якому зазначалося наступне: «У зв'язку з тим, що українофільська партія вибрала театральну сцену для пропаганди своєї діяльності, я зобов'язую всі малоросійські трупи поряд з малоросійськими спектаклями ставити однакову кількість актів російських п'єс»³.

Даний наказ доповнював циркуляр Головного управління у справах друку від 21 березня 1884 року, надісланий генерал-губернаторам, у якому проголошувалися основні правила постановки театральних вистав, які ще раз наглядно демонстрували тотальний державний контроль над українським театральним мистецтвом. Зокрема, основними положеннями цього документу було: «Відповідно до Закону т. XIV було введено нагляд за театральними виставами і видовищами, і оголошено наступні правила: 1) всі п'єси, затверджені Головним управлінням у справах друку та розіслані у алфавітному каталозі дозволяються до постановки на сцені; 2) всі п'єси, дозволені до постановки з виключеннями деяких місць повинні мати дозвіл драматичної цензури та подані до місцевого відділення поліції; 3) за вірність виконання дозволених до постановки спектаклів згідно цензурного оригіналу відповідає антрепренер. До обов'язків Поліції належить контролювати: а) щоб під виглядом п'єс дозволених до подання не було п'єс, дозволених з винятками, або не розглянути чи зовсім заборонених драматичною цензурою; б) в афішах або програмах були назви п'єс дозволених драматичною цензурою; в) кожна афіша і всі відомості про театральні вистави доставлялися терміново на перевірку у Головне Управління у справах друку»⁴.

Окрім законодавчих та цензурних заборон на заваді діяльності українських труп поставали й адміністративні утиски. Згідно ст.145 і 146 частини XIV «Статуту про упередження і припинення злочинів» протягом календарного року заборонялися драматичні та оперні вистави до 113 днів в основному під час церковних свят⁵. Звісно, всі ці обмеження наклали свій відбиток на графік та географію гастрольних подорожей українських музично-драматичних колективів.

Крім цього, за свідченням архівних документів, тотальній регламентації підлягали й театральні вистави, що здійснювалися з благодійницькою метою. 26 липня 1882 року міністр О. Толстой видав спеціальну постанову, у якій оголошувалися основні правила постановки аматорських благодійницьких вистав. Мотивація введення цього документу була наступною: «Дійшло до відома те, що дуже часто під виглядом публічних благодійницьких вистав, з публіки збираються кошти не на той предмет, який офіційно оголошено а на дії, які загрожують державному та громадському правопорядку. У зв'язку з цим, постановка публічних театральних вистав з благодійницькою метою дозволяється тільки з дозволу місцевої поліції і тим антрепренерам, які визнають наступні правила: 1) продаж всіх вхідних квитків має відбуватися у заздалегідь вказаних місцях під наглядом уповноваженою місцевою поліцією особою; 2) під наглядом цієї ж рекомендованої особи відбуваються виплати зборів та витрат стосовно влаштування театральних вистав; 3) всі збори від постановки спектаклю надаються уповноваженій особі; 4) квитанції стосовно отримання сум з благодійницьких спектаклів надсилається поштою уповноваженою особою губернатору як доказ точного виконання його доручення»⁶.

¹ Коляда, І.А. (2010). *Суспільно-політична діяльність української інтелігенції в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Переяслав-Хмельницький.

² Юрченко, В.В. (2010). *Матеріали цензурних установ у м. Києві як історичне джерело (1838-1917 рр.)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Київ, 12.

³ Жданова, І.А. (1995). *Художня інтелігенція Наддніпрянської України в останній чверті XIX – на поч. XX ст.*: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 77.

⁴ Державний архів Одеської області, ф.5, оп.1. спр. 1689, арк. 77.

⁵ Державний архів Одеської області, ф.2, оп.1. спр. 1504, арк. 39.

⁶ Державний архів Одеської області, ф.5, Оп.1. спр. 1689, арк. 79.

Отже, аналіз архівних документів свідчить, що вся ця наглядово-каральна система була лише зрядям імперської влади, що ефективно захищало імперські інтереси перед інтересами національними: громадськими, науковими, освітніми, мистецькими тощо. Слід зазначити, що такі мотивовані дії імперської владної верхівки щодо української театральної культури з одного боку дозволяли обмежено-часткове існування українського театру, а з іншого стимулювали його розвиток та сприяли самоорганізації театральної галузі¹.

Видатні театральні митці – М. Кропивницький, М. Заньковецька, М. Старицький, П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий, М. Садовський, незважаючи на переслідування, державні та цензурні утиски, неприхований опір шовіністично налаштованих кіл громадськості, пропагуючи ідеологічні засади українського національно-визвольного руху вважали, що за колоніальних умов існування, українська театральна культура не пережила усіх етапів художньо-стильової еволюції та ставили перед собою завдання: виведення української театральної культури з колоніального стану на європейський шлях розвитку, утвердження національного стилю у власній творчості, популяризацію української художньої спадщини серед широкого громадського загалу². Завдяки самовідданій творчій праці національних театральних діячів українська театральна культура в аналізованій період репрезентує себе суспільству, створює потужний культурний потенціал, завдяки, якому українство вижило як нація.

Національна специфіка стала міцною основою художньо-естетичної системи українського музично-драматичного театру, на базі якої формувався національний репертуар, багатоманітна жанрова тематика, художня форма музично-драматичного спектаклю, принципи виконавства, сценографії та режисури, характер декорацій, костюмів, хореографічне оформлення вистав.

Виступи українських музично-драматичних колективів за своєю суттю мали національну, художньо-естетичну та просвітницьку спрямованість. В них оригінальність сюжету, напруженість драматичної дії, наявність рельєфних, життєво достовірних сценічних образів поєднувалась з фольклорними мотивами, піснями та обрядами³. Оригінальний український репертуар мав яскраву етнографічно-побутову спрямованість, віддзеркалював національний психологічний тип українців, пропагував їх традиції, обряди та був зрозумілим і надзвичайно популярним серед широких кіл громадськості.

Основу репертуару тогочасного театру становили п'єси «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Ніч на Івана Купала», «Глитай», «Невольник», «Зайди голова», «Дві сім'ї», «Пошилися в дурні», «По ревізії», «Вуси», «Дай серцю волю, заведе в неволю...», «Розгардіяш», «Скрутна доба», «Перед волею», «Страчена сила», «Конон Блискавиченко» М. Кропивницького, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Вечорниці» П. Ніщинського, «Сава Чалий», «Мартин Боруля», «Паливода», «Лиха іскра», «Суєта», «Понад Дніпром», «Житейське море», «Наймичка», «Бурлака», «Безталанна», «Бондарівна», «Чабан» І. Карпенко-Карого, «Не так склалося як бажалося», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «За двома зайцями», «Сорочинський ярмарок», «У темряві», «Маруся Богуславка», «Оборона Буші», «Юрко Довбуш» М. Старицького та ін.⁴

Таким чином, незважаючи на переслідування, державні та цензурні утиски діяльність видатних театральних митців була важливим чинником національно-культурного відродження, формування національної самосвідомості, збереження національно-культурної ідентичності української нації та стала загальноукраїнським духовно-культурним явищем, яке консолідувало українське суспільство на основі загальнонаціональних цінностей, інтересів, цілей та завдань.

References:

1. Andrianova, N. (1960). *Shlyaxy rozvytku ukrayinskogo teatru* [Ways of Ukrainian theatre development]. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
2. Antonovych, D. (1925). *Trysta rokiv ukrayinskogo teatru, 1619-1919* [Three hundred years of Ukrainian theatre, 1619 – 1919]. Praha [in Ukrainian].

¹ Черничко, І.В. (1998). *Культура і держава: тенденції, проблеми та перспективи розвитку взаємовідносин владних і театральних-мистецьких структур в Україні*. Київ: РВПС України НАН України, 35.

² Кропивницький, М.Л. (1960). *Твори*. Т.6. Київ: Держлітвидав, 475.

³ Чорній, С. (1980). *Український театр і драматургія*. Мюнхен, Нью-Йорк, 168.

⁴ Новиков, А.О. (2011). *Українська драматургія й театр: від найдавніших часів і до початку ХХ ст.* Харків: Сага, 232.

3. Gryczak, Ya. (2000). *Narys istoriyi Ukrayiny: formuvannya modernoyi ukrayinskoyi nacyi XIX–XX st.* [Outline of the history of Ukraine: formation of modern Ukrainian nation 19th-20th centuries]. Kyiv: Geneza [in Ukrainian].
4. Gryczak, V.M. (1999). *Gubernator v derzhavnomu mexanizmi Rosijskoyi imperiyi u drugij polovyni XIX st. (na materialax Xarkivskoyi guberniyi)* [Governor in the state mechanism of the Russian Empire in the second half of the XIX century (on the materials of Kharkiv province)]: avtoref. dis. kand. yuryd. nauk: spec. 12.00.01 [thesis for PhD degree]. Odesa, 12 [in Ukrainian].
5. Zhdanova, I.A. (1995). *Xudozhnya inteligenciya Naddnipryanskoyi Ukrayiny v ostannij chverti XIX – na poch. XX st.* [Art intelligentsia of Dniper Ukraine in the last quarter of the 19th – early 20th century]: dis. kand. ist. nauk: spec. 07.00.01 [thesis for PhD degree]. Kyiv, 73-77. [in Ukrainian].
6. Yekelchuk, S.O. (1994). *Probudzhennia natsii: do kontseptsii istorii ukrainskoho natsionalnoho rukhu II pol. XIX st.* [Awakening of a nation: to the concept of the history of Ukrainian national movement in the second half of the 19th century]. Melburn: Universytet im. Monasha. Viddil slavistyky [in Ukrainian].
7. Derzhavnij arhiv Odeskoi oblasti [The State Archive of Odessa region], *f. 2, op. 1, spr. 1504*, ark. 37 [in Russian].
8. Derzhavnij arhiv Odeskoi oblasti [The State Archive of Odessa region], *f. 5, op. 1, spr. 1689*, ark. 77 [in Russian].
9. Derzhavnij arhiv Odeskoi oblasti [The State Archive of Odessa region], *f. 5, op. 1, spr. 1689*, ark. 79 [in Russian].
10. Derzhavnij arhiv Odeskoi oblasti [The State Archive of Odessa region], *f. 2, op. 1, spr. 1504*, ark. 39 [in Russian].
11. Krasyl'nykova, O.V. (1999). *Istoriia ukrainskoho teatru XX storichchia* [History of Ukrainian theatre of the 20th century]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
12. Koliada, I.A. (2010). *Suspilno-politychna diialnist ukrainskoi inteligentsii v Rosiiskii imperii u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.* [Socio-political activity of Ukrainian intelligentsia in the Russian empire in the late XIX – early XX century]: avtoref. d-ra ist. nauk, spec.: 07.00.01 [thesis for PhD degree]. Pereiaslav-Khmelnitskyi [in Ukrainian].
13. Kropyvnytskyi, M.L. (1960). *Tvory. T.1. [Works.Vol.1.]*. Kyiv: Derzhlitvydav [in Ukrainian].
14. Lysa, O.I. (2010). *Politychni nastroyi inteligencyi Naddnipryanskoyi Ukrayiny drugoyi polovyny XIX – pochatku XX st.* [Political sentiments of intelligentsia of Nadniprovska Ukraine during the second half of 19th – the beginning of the 20th century]: dis. kand. ist. nauk: spec. 07.00.01 [thesis for PhD degree]. Pereiaslav-Khmelnitskyi [in Ukrainian].
15. Marianenko, I.O. (1953). *Mynule ukrainskoho teatru* [The past of the Ukrainian theatre]. Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].
16. Novykov, A.O. (2011). *Ukrayinska dramaturgiya j teatr: vid najdavnishyx chasiv i do pochatku XX st.* [Ukrainian drama and theatre from ancient times to the early XX century]. Kharkiv: Saga [in Ukrainian].
17. Posoxov, S.I., Yarmysh, O.N. (1998). *General-gubernatorstvo. Yurydychna enzyklopediya. T.1.* [General government. Legal Encyclopedia. Vol.1.]. Kyiv: Ukraynska enzyklopediya, 563-564 [in Ukrainian].
18. Romanytskyi, B. (1950). *Ukrainskyi teatr v mynulomu i teper* [Ukrainian theater in the past and now]. Kyiv: Derzhpolityvdav [in Ukrainian].
19. Chernychko, I.V. (1998). *Kultura i derzhava: tendentsii, problemy ta perspektyvy rozvytku vzaiemovidnosyn vladnykh i teatralno-mystetskykh struktur v Ukraini* [Culture and the state: tendencies, problems and prospects of development of mutual relations of imperious and theatrical-art structures in Ukraine]. Kyiv [in Ukrainian].
20. Shurapov, V.P. (2002). *Teatru Marka Kropyvnytskoho 120 rokiv* [Theater Mark Kropivnitskogo 120 years]. Kirovohrad: Kod [in Ukrainian].
21. Chornij, S. (1980). *Ukrainskij teatr i dramaturgij* [Ukrainian theater and drama]. Munich, New York [in Ukrainian].
22. Yurchenko, V.V. (2010). *Materialy tsenzurnykh ustanov u m. Kyievi yak istorychne dzherelo* [Kyiv's censorial establishment documents as a history source (1838–1917)]: avtoref. dis. kand. ist. nauk: spec. 07.00.01 [thesis for PhD degree]. Kyiv [in Ukrainian].